

*М.Т. Тулеев*¹, К.М. Беркимбаев², А.М. Нуржанова³*

¹ *PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан*

E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz

² *п.э.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан*

E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³ *т.э.к., доцент, Қ.И. Сәтбаев ат. ҚазҰТУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ЭТНОС ӨКІЛДЕРІНЕН ШЫҚҚАН ҚАЙРАТКЕРЛЕРДІҢ САЯСИ-ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ РӨЛДЕРІ

Аңдатпа

Кеңестік дәуірде Қазақстан депортацияланған этностар шоғырланған одақтас республикалардың бірі болды. Қазақ халқы қуғындалған өзге ұлт өкілдеріне қонақжайлылықтың жарқын үлгісін көрсете білді. Жергілікті қоғамнан таршылық сезінбеген депортацияланған этностар өздерін емін-еркін ұстау-ға тырысты. Бұл мәдени құбылыс депортацияланған этностардың арасынан саяси-мәдени қайраткер-лердің өсіп шығуына жағдай жасады.

Грек, корей, армян, әзірбайжан, шешен, ингуш және неміс сынды депортацияланған этнос өкілдерінен шыққан саяси-мәдени қайраткерлер Қазақстан тарихында өзіндік орындарын алды. Олардың саяси татулық пен мәдени ынтымақтастықты жаңғыртуға қосқан үлестері арнайы зерттеулер мен тарихи пайымдауларды қажет етеді. Бұл ғылыми қадамдар қазіргі Қазақстанның этносаралық қарым-қатынастарының нығаюына жоғары септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Кеңестік дәуір мен тәуелсіз Қазақстан кезіндегі депортацияланған этнос өкілдеріне бағытталған саяси-идеологиялық және мәдени қарым-қатынастар аспектілері өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Кеңестік кезеңде депортацияланған этностардың мәдени дамуына жоғары көңіл аударылмады. Осыған байланысты көптеген саяси-мәдени қайраткерлер өздерінің адами әлеуеттерін айқындауға мүмкіндік ала алмады. Ал, қазіргі Қазақстанда депортацияланған этнос өкілдерінің ұрпақтарының саяси-мәдени белсенділік танытуына шарттар жасалған. Депортация тарихының өзекті тұстарын ғылыми талдау мен қоғамға таныстыруға жол ашылған.

Түйін сөздер: депортацияланған этностар, қайраткерлер, тарихи рөл, кеңестік жүйе, ақталу.

М.Т. Тулеев^{1}, К.М. Беркимбаев², А.М. Нуржанова³*

¹ *PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz

² *к.д.п.н., профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда
Ясави, Туркестан, Казахстан³*

E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³ *к.и.н., доцент, КазНИТУ им. Сатпаева, Алматы, Республика Казахстан.*

E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

ПОЛИТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ РОЛИ ДЕЯТЕЛЕЙ ИЗ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ЭТНОСОВ ДЕПОРТИРОВАННЫХ В КАЗАХСТАН

Аннотация

В советское время Казахстан был одной из союзных республик, в которых были сосредоточены депортированные этносы. Казахский народ показал яркий пример гостеприимства для представителей других национальностей в изгнании. Депортированные этнические группы, которые не чувствовали себя обделенными местным обществом, старались вести себя непринужденно. Это культурное явление создало условия для роста политико-культурных деятелей из числа депортиро-

ванных этносов. Политические и культурные деятели из депортированных этносов, таких как греческий, корейский, армянский, азербайджанский, чеченский, ингушский и немецкий, заняли свои места в истории Казахстана. Их вклад в модернизацию политического мира и культурного сотрудничества требует специальных исследований и исторических суждений. Эти научные шаги, несомненно, будут способствовать укреплению межэтнических отношений современного Казахстана. Своеобразными стали аспекты политико-идеологических и культурных отношений, ориентированных на представителей депортированных этносов советской эпохи и независимого Казахстана. В советский период большое внимание не уделялось культурному развитию депортированных этносов. В связи с этим многие политико-культурные деятели не имели возможности раскрыть свой человеческий потенциал. А в современном Казахстане заключены договоры на политико-культурную активность поколений депортированных представителей этносов. В Открыт путь для научного анализа и ознакомления общественности с актуальными моментами истории депортации.

Ключевые слова: депортация включает в себя этносы, деятели, историческую роль, советский строй, реабилитация.

M.T. Tuleyev^{1}, K.M. Berkimbayev², A.M. Nurzhanova³*

¹ *PhD doctoral student, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz*

² *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan*

E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³ *Candidate of Historical Sciences, docent of Satbayev University, Almaty, Kazakhstan E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university*

POLITICAL, HISTORICAL AND CULTURAL ROLES OF FIGURES FROM REPRESENTATIVES OF ETHNIC GROUPS DEPORTED TO KAZAKHSTAN

Abstract

In Soviet times, Kazakhstan was one of the Union republics in which deported ethnic groups were concentrated. The Kazakh people have shown a vivid example of hospitality for representatives of other nationalities in exile. The deported ethnic groups, who did not feel deprived of local society, tried to behave at ease. This cultural phenomenon has created conditions for the growth of political and cultural figures from among the deported ethnic groups. Political and cultural figures from deported ethnic groups, such as Greek, Korean, Armenian, Azerbaijani, Chechen, Ingush and German, have taken their places in the history of Kazakhstan. Their contribution to the modernization of the political world and cultural cooperation requires special research and historical judgments. These scientific steps will undoubtedly contribute to strengthening interethnic relations in modern Kazakhstan. Aspects of political, ideological and cultural relations focused on representatives of deported ethnic groups of the Soviet era and independent Kazakhstan have become peculiar. During the Soviet period, much attention was not paid to the cultural development of the deported ethnic groups. In this regard, many political and cultural figures did not have the opportunity to unleash their human potential. And in modern Kazakhstan, agreements have been concluded for the political and cultural activity of generations of deported representatives of ethnic groups. The way is open for scientific analysis and public awareness of current moments in the history of deportation.

Keywords: deportation includes ethnic groups, figures, historical role, Soviet system, rehabilitation.

Kіpіcне

1930-1940 жылдары Қазақстанға депортацияланған этнос өкілдерінен шыққан саяси-тарихи қайраткерлер кеңестік дәуірде және қазіргі таңдағы қоғамда үлкен рөл ойнады. Олардың арасында мәдениет саласына үлес қосқан тұлғалардың үлесі айрықша болып табылады. Депортацияланған ұлт-тардан шыққан қайраткерлер ұлтаралық татулық мен ынтымақтастықтың жақындауында айтарлықтай қызмет етті. Қазақстанның бүгінгі таңға дейін өңірде этносаралық татулықтың белгілі бір деңгейде жарқы үлгісіне айналуында тұлғалардың жасаған еңбегі арнайы зерттеуді қажет етеді.

Депортацияға ұшыраған ұлттар өкілдерінен шыққан мәдени қайраткерлер Қазақстанның эстрада кеңістігінде өзіндік орындарын алды. Қазақстанға депортацияланған неміс ұлтының өкілі Герольд Бельгер қазақ әдебиетінің дамуы мен шетелде танылуына өлшеусіз үлес қосты. Грек ұлтынан шыққан Л.К. Кесоглу қазақ эстрадасының бүкілодақтық насихатталуында жарқын із

қалдырды. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанда депортацияланған этнос өкілдерінің ғылым мен мәдениетте және саяси алаң-дарда белсенділіктері айқын байқалады. Қазақстанның бұрынғы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асқан Қазақстан халықтары Ассамблеясы (бұдан әрі – ҚХА) ұйымы өзге этнос өкілдерінің түрлі қоғамдық-мәдени салаларда ерік-жігерлерін танытуына септігін тигізіп отыр.

Әдебиеттерге шолу

Қазақстандағы диаспоралардың тарихын зерттеуде Г.Н. Ким [1], А. Садвокасова [2], Ж.А. Ермекбай [3], З.Ш. Макажанова [4], Л.А. Байдельдинов [5], Ю.В. Якушева [6], Р.Б. Абсаттаров [7], Н.Ж. Байтенова [8] сынды авторлардың есімдері алдыңғы орында аталады. Г.Н. Ким өзінің зерттеулерінде Қазақстандағы корей ұлтының тарихи мәселелеріне басым назар аударды, Оның ішінде корей ұлтының мәдени-қоғамдық өмірінің жетістіктеріне қатысты ғылыми пайымдары маңызды рөл атқарады.

А. Садвокасова ғылыми жарияланымдары ҚХА ұйымының жобалары аясында іске асқан. Ғалымның негізгі зерттеу нысаны Қазақстандағы неміс, армян этностарының әлеуметтік-мәдени өміріне бағытталған. Ж.А. Ермекбай жарияланымдарында Қазақстандағы өзге этностардың жалпы мәдени мұрасының Еуразия кеңістігіндегі рөліне қатысты ойлар қозғалған. З.Ш. Макажанова ғылыми еңбегінде ҚХА ұйымының түрлі этнос өкілдерінің мәдени-этникалық ерекшеліктерін сақтаудағы қызметіне байланысты идеялар айқындалған.

Л.А. Байдельдинов Қазақстандағы басқа этнос өкілдерінің жергілікті саяси-қоғамдық және мәдени ортаға бейімделуі мен ықпалдасау үрдістері жөнінде талдаулар жасаған. Ю.В. Якушева ғылыми жұмысында 1991-2010 жылдар арасындағы Қазақстандағы этносаралық қарым-қатынастардың даму динамикасына ғылыми баға берілген. Сонымен қатар, автор кеңестік және тәуелсіз Қазақстан кезеңдеріндегі өзге этнос өкілдерінің мәдени-қоғамдық өмірлерінің ерекшеліктеріне салыстырмалы-талдау ұсынған.

Әдіснама

Осы зерттеу тақырыбында тарих және гуманитарлық ғылымдардың әдістері кеңінен қолданылды. Құрылымдық әдіс Қазақстандағы депортацияланған этностардың мемлекеттік саяси-мәдени жүйедегі қызметіне баға беруде орын танытты. Салыстырмалы талдау әдісінің көмегімен депортацияланған этностардың кеңестік және тәуелсіз Қазақстан кезеңдеріндегі мәдени-қоғамдық өмірлерінің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын ажыратуға мүмкіндік таптық.

Шынайылық әдісі бірқатар этнос өкілдерінің Қазақстан қоғамындағы саяси-мәдени белсенділіктерінің басқа этностарға қарағанда артықшылықтарын шын тұрғыдан бағалауға септігін тигізді. Типология әдісі болса Қазақстанды мекендеген этностардың түрлі салалардағы жетістіктері мен басымдықтарын айқындауға жол ашты.

3. Нәтижелері

Қазақстанға депортацияланған этностардың жергілікті мәдени-қоғамдық өмірдің қабаттарына ену үрдісі кеңестік дәуірде жүзеге асты. Неміс, армян, грузин, грек ұлттарынан шыққан мәдени тұлғалардың жаңа буын қалыптасты. Олар өздерінің қабілеттері мен қарымын жазушылық, кино, бейнелеу өнері, ғылым, агрономия салаларында таныта білді. Осы тұрғыда белгілі жазушы, қайраткер Г.К. Бельгердің шоқтығы биік болып табылады. Г.К. Бельгерді «үш мәдениеттің алтын дінгегі» деп айтайтындар да бар. Себебі, жазушының қаламы қазақ, неміс және орыс тілдерінде еркін жаза белді. Қазақ әдебиетінің негізгі туындыларын неміс тіліне, неміс әдебиетінің шығармаларын қазақ тіліне аударуымен ерекше қабілетін көрсетті.

Г.К. Бельгер 1934 жылы Ресейдің Саратов облысының аумағында өмірге келді. Этникалық тегі неміс болып саналды. 1941 жылы Ұлы Отан соғысының басталуына орай, Еділ бойындағы байырғы немістерді КСРОның түрлі республикаларына депортациялау саясаты орын алды. Осы кезеңде болашақ ақынның отбасы Солтүстік Қазақстан облысының Октябрь (қазіргі Шал ақын) ауданына жер аударылды. Бельгердің балалық және мектеп шақтары Солтүстік Қазақстан аумағында өтті. Осы өңірде өмір сүрген жылдары оның қазақ әдебиеті және табиғатымен танысу үрдістері жүрді. 1950 жылдары ол Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтына оқуға қабылданды және оны 1958 жылы аяқтады. Алғашқы қызмет өтілі де осы институт қабырғасынан басталды.

1950 жылдардың соңында Жамбыл облысының Байқадам орталық мектебінде мұғалім болып қызмет жасады. 1960-1963 жылдары Абай ат. ҚҰПИ-ның аспирантурасында білім алды. Оны аяқтаған соң, атақты «Жұлдыз» журналында әдеби қызметкер болып қызметке қабылданды. Ақынның жазушылық қырлары осы журналда істеген жылдары одан әрмен дами түсті. 1964 жылдан оның жеке шығармашылық жұмыстары қарқын алды. Осы кезден бастап ол неміс, қазақ тіліндегі көркем

проза-ларды орыс тіліне аударумен шұғылданды. 100 жуық мақалалары әдеби басылымдарда жарияланды.

1971 жылы Бельгер Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі болып қабылданды. Жазушының шығармаларында Абай бейнесі мен туындылары үлкен орын алды. Немістің ұлы ақыны И. Гете мен Абай шығармаларының арасындағы философиялық, эстетикалық, этикалық, психологиялық заңдылықтарды анықтауға күш жұмсады. Мысалы, Гетенің «Жолаушының түнгі жыры» шығармасы негізінде туындаған Ю. Лермонтовтың «Тау шындары» мен Абайдың «Қараңғы түнде тау қалғып» атты өлеңдерінің арасындағы өзара поэзиялық үндестіктің аспектілерін айқындады. Орыс тіліне аударылған Абай өлеңдерінің сөз ұйқастықтарындағы кемшіліктерге мән беріп, оларды толықтырудың өзіндік жолдарын анықтады.

А. Раймген, Э. Кончак, Н. Ваккер секілді немістің жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аударды. Г. Бельгер Қазақстанның саяси-қоғамдық өмірінде де белсенді рөл ойнауға ұмтылды. 1994-1995 жылдары Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің мүшесі болды. Бұл қызмет баспалдақтарында Бельгер қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі түйіткілді мәселелерді көтерді және билік басына жеткізе білді.

1990 жылдары қазақстан немістері кеңесінің мүшесі, неміс мәдениетіне қоғамының Алматы қаласындағы бөлімшесінің төрағасы қызметтерін абыроймен атқарды. Бельгер өмірі мен қызметі этносаралық мәдени байланыстарды жаңғыртуға арналды. Өмірінің соңғы шақтарына дейін Қазақстанның мәдени-әдеби кеңістігіндегі жаңалықтарды үйренуге ден қойды. Сонымен қатар, қазақилықты алғаш бойынша сіңірген Солтүстік Қазақстан облысының саяси-мәдени ортасымен байланысын үзбеді. Қазақстан Республикасының «Парасат», «Достық» ордендерінің иегері атанды. Ақын 2015 жылы өмірден озды.

Қазақстанға жазықсыз депортацияланған этнос өкілдерінің бірінен шыққан келесі мәдени қайраткердің бірі ол Л.К. Кесоглу болып табылады. 1939 жылы Грузияда армян отбасында туылған Лаки Кесоглу 1949 жылы көптеген күрд, армян отбасыларының басына төнген депортация науқанымен Қазақстанның оңтүстігіне күшпен қоныс аударылады. 1940 жылдардың соңында Кавказ елдерін мекендеген грек, армян, күрд, шешен, ингуш және т.б. Сталин жүйесінің шешімімен Қазақстанға күштеп депортацияланған болатын. Мысалы, Грузия жерін мекендеген гректердің орнына грузиндерді күштеп орналастыру әдістері жүзеге асты. Ал, гректер Грузия жеріне 1920 жылдары Түркиядан қашып келген болатын [9].

Осы кезден бастап оның тағдыры Қазақстанмен тығыз байланысты болды. Жастайынан музыкаға қабілеттілік танытқан болашақ әншіні ата-анасы Шымкент қаласындағы музыка училищесіне береді. 1958-1962 жылдары музыкалық училищені аяқтап, одан әрі Алматыдағы консерваторияға оқуға түседі. Осылайша оның үлкен музыкадағы өмір жолы қаланады.

1972 жылы оның атағы бүкіл Кеңес Одағына таралды. Осы жылы ол Мәскеудегі Одақтар Үйіндегі Колонна залында өткен концертте ән шырқады және көпшіліктің ықыласына бөленді. 1970-1980 жылдары Л. Кесоглу Қазақстандағы ғана емес, КСРО бойынша танымал гректердің қатарына енді. Қазақ Мемлекеттік телерадио оркестрімен біріге отырып 400 жуық жазбаны таспаға түсірді. Кеңестер Одағының «Мелодия» студиясынан оның 2 миллионға жуық жазба дискілері шықты және сатылды. Бұл көрсеткіш Қазақстан эстрадасы бойынша рекорд болып табылды.

Қазақстанның мәдени-қоғамдық өмірінде Л. Кесоглу белсенді қызмет атқарды және азаматтық ұстанымдарын үнемі танытты. Қазақстандағы грек мәдени бірлестігінің құрметті мүшесі болды және еліміздегі ұлтаралық татулықтың нығаюына үлесін қосты. 1989 жылы оның эстрада өнерін қосқан үлесі ескеріле отырып Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен «Қазақ КСР халық әртісі» атағы берілді. Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде Л. Кесоглудың өнер саласындағы қызметі одан әрі құрметтелді. Мысалы, «Достық», «Құрмет» ордендерінің иегері, бірнеше рет мемлекеттік сыйлықтар тапсырылды.

Қазақстанға депортацияланған этностардың саяси-құқықтық тұрғыдан тең дәрежеге қол жеткізуі 1980 жылдары нақты көрініс тапты. Ал, бұл үрдістің толыққанды қалыптасуы мен мемлекеттік жүзде саяси-қоғамдық сипатқа ие болуы тәуелсіз Қазақстан дәуірінде іске асты. Қазіргі Қазақстан өз аумағын мекендеген барлық этностардың саяси-қоғамдық құқықтары мен моралдық сезімдерін дамытуға күш салады. Қазақстанды мекендеген этностардың тарихы мен мәдени құндылықтары құрметтеледі. Қазақстанға кеңестік дәуірге дейін қоныс аударған неміс, орыс, украин, ұйғыр ұлттары өмір сүрді. Олардың патшалық Ресей, КСРО дәуірлеріндегі саяси-құқықтық мәртебелері тәуелсіз Қазақстан кезінде ұлғаймаса, кеміген жоқ деп айтуға негіз табылады.

Осы мақсатта біз депортация ұшыраған ұлттардың тарихына дейінгі бірқатар тарихтың алдыңғы белестеріне шолу тарихи жасауды дұрыс деп ұйғардық.

Көп этносты Қазақстанның ұзақ жылдар бойғы қалыптасу тарихында республикаға қандай жағдайда болмасын, Ресейдің отарлау саясатының мақсатымен, Кеңестік жүйенің кезіндегі саяси жер аудару, депортация, тың игеру, одақтық ведомство аралық биліктің ұйғаруымен және басқа келушілермен толығып отырды.

Бүгінгі күннің ең маңызды талабы бойынша еліміз ұлтаралық тұрақтылықты сақтау мәселесін өз дәрежесінде ұстап келеді. Қазақстан Халқы Ассамблеясына биылғы жылы 20 жыл толды. Осы жылдарда ұлттық саясаттың негізгі бағыттары ретінде «азаматтық бейбітшілік пен ұлттық татулықты» ерекше атап өтіп, Қазақстан халқын «біртұтас этносаяси қоғам» деп айқындаған ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың еңбегі зор деп айта аламыз. Алайда, 130-дан астам этностар мен этникалық топтар мәдениетінің бірігуі, қазақ халқының дархандығының арқасы. Қазақ халқы қашанда оларға оң қабақ танытып, жақсы қарсы алды [10].

Соңғы жылдары Қазақстан тарихнамасында республиканың қоғамдық-саяси, әлеуметтік экономикалық жағдайына қатысты ғылыми зерттеу жұмыстары жазылу үстінде. Солардың ішінде өткен ғасырдың басынан Қазақстан территориясына қоныстанып, Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік-саяси демократиялық тұрғысынан жедел дамуына өзіндік үлес қосқан әртүрлі ұлттардың тарихын жеке зерттеу жұмыстары өз нәтижелерін беріп келеді. Әртүрлі этностар бүгінгі таңда өз Отанына айналған қоғамда бірігіп өмір сүріп, Қазақстанның егеменді тұтқасын берік ұстанып өз үлестерін жан-жақты салаларда қосуда. Өткен тәжірибелер көрсеткендей, ұлтаралық татулық, мемлекеттік тұрақтылық елдегі экономиканы өркендетуге, ғылым мен мәдениеттің дамуына жәрдемдесетіндігі маңызды мәселе.

Этносаралық қатынастардың үйлесімділігі және Қазақстандағы этностар туралы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына халқына жолдауында: «Біз ұлтына және діни сеніміне қарамастан, әрбір қазақ-стандыққа салт-дәстүр, мәдениет пен дінді таңдауға ерік беретін еркін, әрі ерікті қоғамның негіздерін нығайтуға тиіспіз», - деп айырықша атап көрсетті.

1860 жылдары Қазақстан түгелдей Ресей империясының құрамына енді. Кеңбайтақ Қазақстанды басқару жүйесі қуатты Ресейдің жалпы империялық әкімшілік – саяси жүйесіне таңылған болып шықты [10]. Ресей империясының қоныстандыру саясаты бойынша Қазақстан көп ұлтты елге айналып, өз дамуында капиталистік нарықтық экономикаға тән кәсіпкерліктің және жаңа өндірістік үрдістердің бастамасын қабылдады.

Қазақстанның XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы этнодемографиялық құрамының өзгеруіне қоныс аудару қозғалысы зор ықпал етті. Патша өкіметінің көші-қон саясатының әлеуметтік-саяси салдары өте ауыр болды.

Қазақстан тарихында қоныс аудару қозғалысының кезеңдері туралы бір жақты пікір жоқ. Дегенмен қоныс аудару қозғалысының Кеңес үкіметіне дейінгі дәуірін шартты түрде үш кезеңге бөліп қарауға болады:

1. 1861-1885 жж.;
2. 1886-1905 жж.;
3. 1906-1917 жж.

Бұл үш кезеңде қоныстанушылар саны түрлі деңгейде қазақ халқына әлеуметтік-экономикалық тұрғыдағы ауыр салдарлы жағдайлармен қоныстандырылды.

Жамбыл облысына қоныстандыру саясаты 1860 жылдары түгелдей Қазақстан аумағын отарлағаннан кейін басталды. 1864 жылы Қоқан қамалдары болған Мерке, Түркістан, Әулиеата, Шымкентті патша әскерлерінің алуы аймаққа орыс шаруаларын орналастырудың шешімін жылдамдатты. 1867 жылдың 11 шілдесінде «Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару туралы уақытша ереже» шықты. Осы ереженің күшімен Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды. Жаңа ережеге сәйкес Түркістан генерал-губернаторлығына үш облыс: Сырдария, Ферғана, Самарқан облыстары кіргізілді. Сырдария облысына біздің Аулие - Ата уезі де кірді [10]. Қазіргі Жамбыл облысының территориясы Әулиеата уезінің құрамында болды.

«Түркістан генерал-губернаторлығын басқару туралы 1867 жылғы уақытша ереженің» қолданылу мерзімі 1871 жылы бітті. 1871 жылдың басына қарай Түркістан өлкесінің генерал – губернаторы А.А.Кауфман басқару туралы жаңа ереженің жергілікті әкімшілік әзірлеген жобасын ұсынды. 1868-1892 жылдары бұл аймаққа ішкі Ресейден қоныс аударған шаруалар көшіп келе бастады [10].

Қазақстан оңтүстігінің ең ірі аймағы - Сырдария облысында орыс - украин шаруаларының негізгі қоныстану аудандары Шымкент, Ташкент, Аулие Ата уездері болды. Оларда 1884-1892

жылдары 37 қоныс құрылды. Қоныс аударушылар қоныстарының біршама қауырт өсу серпінділігі, мысалы, Аулие - Ата уезінде мынандай болатын: 1874 жылы 331 тұрғыны бар Михайловское, 1876 жылы 1102 тұрғыны бар Шалдоварское, 1877 жылы 340 адам тұратын Дмитриевское, 1881 жылы 658 адам тұра-тын Покровское, 331 адам тұратын Каменка, 1884 жылы 449 адам тұратын Николаевское, 1885 жылы 555 адам тұратын Мерке, 1886 жылы 643 адам тұратын Александровское, 226 адам тұратын Кузьминское, 1889 жылы 210 адам тұратын Подгорное, 210 адам тұратын Шапалов, 1890 жылы 71 адам тұратын Луговое, 71 адам тұратын Бурное, 154 адам тұратын Ключевое, 1892 жылы 106 адам тұратын Ровное, 753 адам тұратын Грозное, 261 адам тұратын Головачевское, 401 адам тұратын Гроднево, 139 адам тұратын Степное селолары құрылды [10].

Қоныс аудару қозғалысының бірінші кезеңіндегі 1861-1885 жылдары Сырдария облысына қоныс тепкен келімсектердің саны 19 мың адамнан асқан.

1886-1905 жылдардағы қоныс аудару қозғалысының екінші кезеңіндегі 1889 жылы «Село тұрғындары мен мешандарды қазыналық жерлерге қоныстану туралы» заң қабылдануы келімсектер анын күрт өсіре түсті [10].

Әсіресе 1891-1892 жылдардағы егіннің шықпай қалуы мен ашаршылық еуропалық Ресей шаруа-ларының бұқарасын бос жерлер іздеп шығысқа бет алуға мәжбүр етті. Бұл орайда қоныстанушылар құрамында: Сырдария облысында – Воронеж, Астрахан, Самара, Саратов, Тамбов губерниялары мен басқада губерниядан, сондай-ақ Дон Әскері арасынан шыққандар басым болды.

1897 жылы Қазақстан тұрғындарының саны статистикалық мәліметтерге қарағанда 4 млн 150 мың адамға жеткен. Солардың ішінде қазақтар 3 млн 400 мың адамды құраған. Қалған 750 мыңдай адам басқа ұлт өкілдері болды [10].

Соныменен, Сырдария облысында орыстар мен украиндардың үлесі жалпы халық санынан ең төменгі деңгейде болды. Өлкенің негізгі тұрғындары – қазақтардың үлес салмағы төмендеп, 1897 жылдары шамамен 81,7%-ға жетті. Ал, орыстардың үлес салмағы жоғарыда көрсетілгендей – 10,9%-ға, украиндар – 1,9%-ға өсіп, татар, ұйғыр, өзбек сияқты ұлттардың да үлес салмағы арта түсті. Сырдария облысының құрамындағы Әулиеата уезінде осы кезеңдерде қоныс аударған этностар – орыстар, украиндар, белорустар, Қоқан хандығынан қалған өзбектер, Жетісу аймағына келген ұйғырлардың бір бөлігі, татарлар болды [10].

Жергілікті халықтардан тартып алынған ұлан-байтақ жер иеліктерін, сулы-нулы өңірді уысында ұстай отырып, әр түрлі артықшылықтарға ие болған орыс шаруалары жергілікті қазақ халқына көптеген ауыр зардаптарын тигізді.

Осылайша XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан тұрғындарының көп ұлтты құрамының қалыптасуы белсенді түрде жүргізілді. Патша өкіметінің көші-қон саясаты әскери-казактық және әскери-әкімшілік отарлау саясатынан басталып, шаруалардың жаппай қоныс аударуына ұласты. XX ғасырдың басындағы Ресей экономикасындағы аграрлық дағдарыс патша үкіметінің Қазақстандағы отаршылдық саясатын күшейте түсті. Қазақстан территориясындағы артық жерлерді есепке алу мақсатында арнайы экспедициялық топ құрылды. Ол топты – Ф.Щербина, В.Кузнецов, П.Румянцев басқарды [10].

Экспедицияның мақсаты – Қазақстан территориясындағы жерлерді есепке алып, жергілікті қазақ халқының жер иеленуінің үлес салмағын азайтып, «бос жерлерді» келетін келімсектерді орналастыру болды. Олар қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығымен атамекен жерлеріне деген құқығын есепке алмады. Қайта көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы қазақ тұрғындарына қатысты жер көлемін азайтуды көздеді [10].

Аграрлық қайшылықтардан шығудың жолын Ресейдің Министрлер кеңесінің төрағасы П.А.Столыпин ойлап тапты. Ол 1906 жылы 6 қарашада шаруалардың қауымнан шығып, хуторға енуі туралы жарлық шығарды [6, б. 74].

Ресейдің ауыл шаруашылығын дағдарыстан шығару үшін шаруалар қауымын таратты, сөйтіп қауымдық жерлерді кулактардың басып алуына жағдай жасады. Помещиктік жер иеленуді сақтауға тырысқан үкімет қоныс аударуға бостандық берді. Қоныс аудару саясатындағы бұл жаңа бағытқа көшуге 1905-1907 жылдардағы бірінші революция мен аграрлық толқулар да өз ықпалын тигізді. Ресейдің орталық аудандарындағы әлеуметтік жіктелудің тереңдей түсуі күйзелген, жерден айырылған шаруалардың көші-қон ағымының кең қанат жаюына әкелді [10].

Соныменен, А.П. Столыпин реформасынан кейінгі жылдары Қазақстан территориясына ішкі Ресейден қоныстанушылар саны күрт өсті. Мысалы, 1905-1917 жылдардағы мекеменің 12 жылғы қызметі нәтижесінде бір миллионға жуық қоныс аударушылар жерге орналастырылды [10].

1908 жылы қоныс аударушылар толқыны ең жоғары деңгейге жетті. Жылына 665 мың қоныс аударушы келді. Патша өкіметінің қоныс аудару саясаты қазақтардың шаруашылығына орасан

нұқсан келтірді. Тек 1906-1915 жылдары Жетісу мен Сырдария облысындағы қазақтардан 2,5 млн десятина жер тартып алынып, қоныс аударушыларға бөліп берілді. Қазақстанда тартып алынған жер XX ғасыр басында 17 млн десятина, ал 1917 жылға қарай 45 млн десятинаға жетті. Жүздеген жеке меншік хуторлар бой көтерді. Патша офицерлері, кулактар, көпестер көлемді жер төлімдеріне ие болды [10].

1870-1914 жылдары Сырдария облысына 61212 орыс - украин шаруалары көшіп келді. Аулие - Ата уезінде аса ірі өзі аттас жәрмеңке өтіп тұрды. Сөйтіп, Аулие Ата уезі Қазақстандағы ірі қалалардың біріне айнала бастады. «Орыстар отарлауының бірте - бірте кеңейтілуіне байланысты қазақтардың иелігіндегі жерлердің ауданы едәуір қысқара бастады, ал сонымен бірге қазақтар үшін тұрақты және үздіксіз көшіп жүретін қоныстарын кейбір шектеулер жүзеге асырылды...», - деп байырғы жер қорында қалыптасқан жағдайды «Тургайская газета» осылайша сипаттады. Тұтас алғанда, қоныс аударушылар санының қаурыт өсуі 1870-1914 жылдардағы деректер көрсетеді.

Ол Сырдарияда 61212 адам екенін дәлелдейді. Қазақстан халқы санын өзгеруі мен этникалық құрлымының қалыптасуына қолайлы болған негізгі көздер мен факторлар туралы айтқанда, саяси жер аудару сияқты құбылысты естен шығармаған жөн [10]. Құлжа өлкесінің Цин империясына қайтарылуы жергілікті ұйғыр, дүнген, қазақтарды Оңтүстік Шығыс Қазақстанға көшуге итермеледі. Сөйтіп Аулие Ата уезі көп ұлтты аймаққа айналды.

Санақ бойынша облыстар халқының саны: ерлер мен әйелдерді қоса алғанда Сырдарияда – 835432 болды. Өлкеде уақыт өте келе орыс халқының саны едәуір көбейіп 6,2% жеткен. Тұтастай алғанда, халықтың санындағы, этникалық және ұлттық құрамындағы елеулі өзгерістер қазақ ұлтының ғана емес, басқа ұлттардың да әлеуметтік- экономикалық өміріне капиталистік қатынастардың ықпал жасап, шаруашылық саласында, олардың арасындағы өзара қатынастарда дами бастады.

Қазақстанның қоныс аударушылар деревняларындағы шаруа қожалығы бірқатар себептерге – пайда болған жеріне, уақытына, құрылу жағдайларына және басқаларына байланысты негізгі құрылымдары бойынша, тіпті бір-бірінен ерекшеленді. Қазақстанның қоныс аударушылар деревнясының бастапқыда полиэтникалық тұрғыда болғандығын атап өту қажет. Әр түрлі уақыттарда мұнда орыстар, украиндар, татарлар, мордвалар, немістер, поляктар, болгарлар, эстондар және басқалар көшіп келді.

Қоныстану кезінде моноэтникалық сипат мүмкіндігінше сақталды, бірақ мұнда қоныс аударушыларды орналастыру әкімшілігінің ерік-жігері, ал өз бетімен қоныстану жағдайында – бос жерлердің болуы және сол кездегі тұрып жатқан селолықтарға «қосып жазылу» мүмкіндігі шешуші рөл атқарды. Шаруалардың өздері жерін жерін жалға алған қазақтардың ауылында тұрған реттері де жиі кездесті. Сонымен XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстанның қоныс аударушылар деревнясы әлі де қалыптасу сатысындағы күрделі әлеуметтік- экономикалық механизм болды [10].

XX ғасырдың бас кезінде отарлық езгі күшейді. Қоныс аударғандарға қазақтардың есебінен егістік, жайылымдық жерлері тартып алынып берілді. Сауда дамып өндіріс орындары салына бастады. Столыпинның аграрлық реформасы барысында, яғни 1906-1910 жылдары аралығында ішкі Ресей губернияларынан Орал тауынан асқан орыс шаруаларының саны 2516075 адамнан асты. Ал, Сырдария облысында қоныс аударып келгендердің саны 7778 адамды құрады. Столыпиндік реформаның алғашқы жылдарында Ресейдің еуропалық бөлігіндегі шаруалардың көпшілігі өздерінің тұрмыс жағдайларын жақсартуға деген үміттерін Қазақстанға келумен байланыстырды. Бірақ қоныс аудару мекемелерінің жұмыстарының дұрыс жүргізілмеуі, «артық» жерлердің барлық қоныс аударушыларға жетіспеуі, орыс шаруаларын қайтадан ішкі Ресейге қайтуларына мәжбүр етті.

Егер 1893 жылы мен 1905 жыл аралығында, яғни 12 жылда Россиядан қоныс аударғандар үшін қазақтардан 4,074170 десятина жер алынса, одан кейінгі жеті жылда (1906-1912 жж.) 17 миллионнан астам десятина жер тартып алынды. Қоныс аударудың басыбайлылық әдісі шаруаларды қатты күйзеліске ұшыратты [10]. 1917 жылға дейін Қазақстанның 45 миллион десятина жеріне ие болған көшіп келгендердің саны 1,5 миллионға жетті. Өлке халқына үштен бірі Россияның орталық аудандарынан, Еділ бойынан, Украинадан келгендердің басым көпшілігі орыстар мен украиндар болды.

Сөйтіп, патша өкіметінің қоныс аудару саясаты Қазақстанда жер мәселесінде қайшылықтардың шиеленісуіне, еңбекші қазақ бұқарасының жерсіз қалып күйзелуіне әкеп соқты. Қоныс аудару нәтижесінде жергілікті қазақ халқының Қазақстандағы үлесі айтарлықтай кеміді. Сырдария облы-

сында бұл көрсеткіш – 63,3%-ға жеткен еді. 1917 жылға дейін және одан кейінгі жылдары Қазақстан саяси жер аударылғандардың мекені айналды [10].

Жоғарыда аталып өткен статистикалық мәліметтер Қазақстанды мекендеген этностардың соңғы 150 жылдағы тарихи тағдырын анықтайды және депортацияланған этностардың ондағы салмағын салыстыра қарауға мүмкіндік береді. Депортацияланған этностардың қоғамның түрлі салаларында өздерін айқындауға қолжетімділік алуы бірінші кезекте саяси биліктің қадамдары мен пиғылдарына байланысты екендігі көз жеткіздік.

Талқылау

Қазақстан үлкен бөлігі Азияға, кіші бөлігі Еуропаға жататын Еуразияның кіндігінде орналасқан мемлекет. Оның көпэтносты сипаты басым ретте тарихи-географиялық орналасу шартына тәуелді болып табылады. Қазақстанның Ресеймен көрші болу ахуалы тарихи-демографиялық және этникалық құрылымына үлкен ықпал жасады. Қазақстан аумағы XVIII ғасырдың басынан бастап Ресей империясының үлкен державалық мүдделі аймақтарының санатына енді. Біртіндеп қазақ жерлеріне бекіністер мен қалалар салу саясаты кейіннен жаулап алушылық дәрежесіне ұласты. XIX ғасырда аталған үрдіс ашық империялық жаулап алушылық стратегиясына көшті. XIX ғасырдың 70-ші жылдары Қазақстан толығымен Ресейдің құрамына күшпен қосылды [11].

Осы кезеңнен бастап Қазақстан жеріне Ресейдің батыс аймақтарын мекендеген түрлі ұлттардың өкілдерін қоныстандыру саясаты жүзеге асты. Олардың құрамын орыс, украин, неміс, поляк шаруалары құрады. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейдің ішкі аудандарында жер мәселесі түйткілді тақырыптардың қатарына енді. 1861 жылғы Ресей империясындағы басыбайлық құқықтың жойылу жаңалығы қарапайым шаруаларға бірқатар теңдікті алып берді.

Шаруалар өздерінің жекеменшік жерлері болуын талап етті және осыған ұмтылды. Бұл үкіметтің шаруашылық жер көздерін іздеуге итермеледі. 1870 жылдардан бастап Қазақстанға орыс шаруаларының қоныстану үрдісі үдейе түсті [10]. Империяның еуропалық өлкелерінен келген шаруаларға Қазақстанның шығыс, солтүстік және оңтүстік аймақтарындағы өзен-көлдері басым шұрайлы жерлер бөлініп берілді. Бұл ахуал 1917 жылға дейін жалғасын тапты [12]. Еуропалықтардың қазақ даласына қоныс тебу үдерістері жергілікті этникалық-әлеуметтік бөліністердің теңдегін бұзды деп атауға толық негіз бар. Ресей империясы Қазақстанды әскери, экономикалық және шаруалар күштері арқылы отарлауға мақсатты ұмтылды. Осының нәтижесінде XX ғасырдың басында 400 казактар станицалары, 30 қала пайда болды. Қалалардың басым тұрғындары орыстар, татарлар болып табылды. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Қазақстанда 60 жуық этностар өмір сүрді [3]. Олар өздеріне белгіленген аймақтарға тығыз шоғырланып қоныстанды және өздерінің діни-ұлттық ерекшеліктерін сақтауға тырысты.

1920 жылы билік басына келген большевиктер үкіметі әлеуметтік-экономикалық және діни-этникалық тұрғыдағы отарлаудың барлық формаларын негіздеді [13, с. 15]. Патшалық Ресей тұсындағы отарлаудың әдістері кеңестермен салыстырғанда жұмсақ күш болып саналды. Кеңес үкіметінің тоталитарлық саясаты Сталин билігі кезінде барынша зардаптарын танытты. Қазақстанның үлкен аумағы этникалық лагерге айналды. 1930 жылдары Қиыр Шығыстан корейлер депортацияланды. 1940 жылдары Кавказ халықтары, немістер, гректер депортацияланды. Олар арнайы лагер-лерде аса ауыр режимде өмір сүруге мәжбүр болды [14]. Депортацияланған ұлттар құқықтық-морал-дық тұрғыдан қоғамның тең санатты азаматтары болып ұзақ уақыт саналмады. Бірақ, жергілікті қазақ ұлтының оларға деген әлеуметтік-мәдени қамқорлықтары бір уақытқа жоғалмады.

Жоғарыда талқылап өткен неміс ұлтынан шыққан Г. Бельгер ақынның қазақ ауылы мен табиғатына зор ықыласты болуы және өзін екінші қазақпын деп санауы ерекше махабатты білдірсе керек. 1960 жылдары депортацияланған ұлттардың құқықтық мәртебелері біршама қалпына келтірілді [15]. Депортацияланған этностардың өкілдерінің балаларына білім алуға, еркін қоныс аударуға және т.б. жеңілдіктер жасалды. Осы кезеңде олардың ішінен Қазақстанның өнер-мәдениет және ғылым салаларына танылған тұлғалар шыға бастады. Кеңес дәуірінде депортацияланған ұлт өкілдерінің әкімшілік-саясат істеріне араласуы сирек болды. Яғни, олардың саяси мәртебесі анықталынбады. Ал тәуелсіз Қазақстан кезінде депортацияланған ұлттардың өкілдеріне саяси-қоғамдық кеңістіктікте де мәртебе берілді.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде депортацияланған ұлттардың қазақстандық саяси-қоғамдық және мәдени-әлеуметтік салаларға ықпалдасуына ықпал ететін институттар іске қосылды. Оның басында Қазақстан халқы Ассамблеясы тұрды. ҚХА елімізді мекендеген ұлттардың мәдени-әлеуметтік даму үрдісін билік жүйесінде үйлестіретін ұйым ғана емес, олардың мемлекеттік саяси-қоғамдық шеңберге тығыз қатысуына жағдай жасайтын институт саналды [16]. ҚХА ұсынуымен ҚР

Парламентіне 7 депутаттың сайлану мандаты заң жүзінде енгізілді. Аталған депутаттар Қазақстанды мекендеген өзге этностардың мәдени бірлестіктерінің атынан Ассамблеяға ұсынылып сайлануы тиіс болды. Бұл саяси тетік өзге этностардың саяси-қоғамдық белсенділіктерін ояту және қолдау мақсатында ұйымдас-тырылғандығы анық.

Қазақстанда бірқатар жетекші этностардың арнайы мектептері бар және оларда туған тілінде білім беріледі. 14 орыс, өзбек этностық мәдени театрлар жұмыс атқарады. Сонымен бірге, ТМД елдері бойынша тек Қазақстанда ғана қызмет атқаратын ұйғыр, корей, неміс театрлары жұмыс жасайды [17]. Аталған театрларда басым ретте орыс, ұйғыр, өзбек мәдени қызметкерлері жұмыстар атқарады. Қазақстанда ұлтаралық мәдени диалогтың қалыптасу формалары басқа елдер үшін үлгі болып табылуда.

Қорытынды

Қазақстанды мекендеген этностардың өкілдері елдегі саяси-мәдени және қоғамдық іс-шаралардың үрдістеріне тығыз қатынасады. Олардың отандық тарихтың этносаралық қарым-қатынастар мен мәдени сабақтастықтардың жаңғыруындағы рөлдері айқын болды. Кеңестер Одағы кезеңінде депортацияланған этнос өкілдерінің арасынан мәдениет пен өнер саласының тұлғалары басым шықты. Қазіргі таңдағы тәуелсіз Қазақстанда депортацияланған ұлттар өкілдерінің ұрпақтары саяси-қоғамдық кеңістіктерде өздерін танытуда. Қазақстан Халқы Ассамблеясы ұйымының аясында түрік, неміс этностарының азаматтары парламент депутаттары болып сайланады. Депортацияланған этнос өкілдерінің саяси-мәдени тұлғалары Қазақстанның халықаралық аренадағы байланыстарына оң септіктерін тигізуде. Этностардың мәдени бірлестіктері мемлекетаралық жақындасулардың себептеріне айналууда. Оған мысал, Қазақстан-Германия, Қазақстан-Грекия елдерінің арасындағы байланыстардың іске асуындағы мәдени ұйымдардың рөлдері ауқымды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ким Г.Н. Введение в диаспорологию. Учебное пособие. – Алматы: КазНУ, 2016.
2. Садвокасова А. Этнокультурные объединения Казахстана как мосты народной дипломатии и сотрудничества // Спектр. Научный журнал. - 2020. - № 3 (95). - С. 7-18.
3. Ермекбай Ж.А. Культурное наследие народа Казахстана в евразийском пространстве // Ученые записки (Алтайская государственная академия культуры и искусств). - 2017. - №4. – С. 213-216.
4. Макажанова З.Ш. Ассамблея народа Казахстана и ее роль в социальной модернизации общества // Central Asian Journal of Art Studies. - 2020. - No. 2. - Pp. 110-118.
5. Байдельдинов Л. А. Этнические интересы в современном Казахстане и их значение в этнокультурной консолидации общества // Новый этап социально-экономической модернизации Казахстана: проблемы реализации: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: Казак, 2006.
6. Якушева Ю.В. Динамика межэтнических отношений в Республике Казахстан (1991–2010). Диссертация кандидата исторических наук: 07.00.03 МГУ им. Ломоносова, 2016. – 314 с.
7. Абсаттаров Р.Б. Национальные процессы: особенности и проблемы. – Алматы: Гылым, 1995. – 248 с.
8. Байтенова Н.Ж. Межэтническая модернизация в Казахстане: состояние и перспективы // Саясат. – 1995. – №3. – С. 23–33.
9. Иониди Н.Н. Греки Абхазии. – Сухуми, 1990.
10. Серкебаева Д.К. 1860-1917 жылдардағы қазіргі Жамбыл облысы территориясындағы этностар тарихы. Электронды ресурс: https://www.rusnauka.com/44_NIEK_2015/Istoria/2_203850.doc.htm (Ақпарат алынған уақыт. 14.19.2023.)
11. Абишева М. А. Казахстанская модель межэтнического согласия. Опыт для ОБСЕ // Analytic. – 2009. – №1. – С. 5–10.
12. Токаев К.-Ж. Свет и тень. Очерки казахстанского политика. – Москва: Восток-Запад, 2008. – 544 с.
13. Наурызбаев Ж., Примин В. Путь к межнациональной гармонии // Мысль. – 1994. – № 4. С.11-13.
14. Уженов Б. Шли по стране с умом и молотком // Казахстанская правда. — 2008. — 5 апреля. С. 5.
15. Абсаттаров Р.Б. О политической консолидации народов Казахстана // Простор. — 2003. — № 6. – С. 45-49.

16. Сейсен Н.Б. Социально-политическая консолидация казахстанского общества // Проблемы современной науки и образования. - 2016. - № 2. - С. 271-274.

17. Зейнуллина Ж.Р. Межконфессиональный диалог как один из важнейших для поддержания мира и согласия между народами и нациями // Проблемы современной науки и образования. - 2016. - №1(43). - С. 36-42.

References

1. Kim G.N. Vvedenie v diasporologiyu. Uchebnoe posobie. – Almaty: KazNU, 2016.
2. Sadvokasova A. Etnokulturnye ob'edineniya Kazahstana kak mosty narodnoi diplomatii i sotrudnichestva // Spekr. Nauchnyi jurnal. - 2020. - № 3 (95). - S. 7-18.
3. Ermekbai J.A. Kulturnoe nasledie naroda Kazahstana v evraziiskom prostranstve // Uchenye zapiski (Altaiskaya gosudarstvennaya akademiya kultury i iskusstv). - 2017. - №4. – S. 213-216.
4. Makajanova Z.Ş. Assambleya naroda Kazahstana i ee rol v sotsialnoi modernizatsii obuestva // Central Asian Journal of Art Studies. - 2020. - No. 2. - Pp. 110-118.
5. Baideldinov L. A. Etnicheskie interesy v sovremennom Kazahstane i ih znachenie v etnokulturnoi konsolidatsii obuestva // Novyi etap sotsialno-ekonomicheskoi modernizatsii Kazahstana: problemy realizatsii: materialy mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. – Almaty: Kazak, 2006.
6. Yakuşeva YU.V. Dinamika mejetnicheskikh otnoşenii v Respublike Kazahstan (1991–2010). Dissertatsiya kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.03 MGU im. Lomonosova, 2016. – 314 s.
7. Absattarov R.B. Natsionalnye protsessy: osobennosti i problemy. – Almaty: Gylm, 1995. – 248 s.
8. Baitenova N.J. Mejetnicheskaya modernizatsiya v Kazahstane: sostoyanie i perspektivy // Sayasat. – 1995. – №3. – S. 23–33.
9. İonidi N.N. Greki Abhazii. – Suhumi, 1990.
10. Serkebaeva D.K. 1860-1917 jyldardağy qazırgı Jambyl oblysy territoriyasyndağy etnostar tarihy. Elektrondy resurs: https://www.rusnauka.com/44_NIEK_2015/Istoria/2_203850.doc.htm (Accessed. 14.19.2023.)
11. Abişeva M. A. Kazahstanskaya model mejetnicheskogo soglasiya. Opyt dlya OBSE // Analytic. – 2009. – №1. – S. 5–10.
12. Tokaev K.-J. Svet i ten. Ocherki kazahstanskogo politika. – Moskva: Vostok-Zapad, 2008. – 544 s.
13. Nauryzbaev J., Primin V. Put k mejnatsionalnoi garmonii // Mysl. — 1994. — № 4. S. 11-13.
14. Ujenov B. Şli po strane s umom i molotkom // Kazahstanskaya pravda. — 2008. — 5 aprelya. S. 5.
15. Absattarov R.B. O politicheskoi konsolidatsii narodov Kazahstana // Prostor. — 2003. — № 6. — S. 45-49.
16. Seisen N.B. Sotsialno-politicheskaya konsolidatsiya kazahstanskogo obuestva // Problemy sovremennoi nauki i obrazovaniya. - 2016. - № 2. - S. 271-274.
17. Zeinullina J.R. Mejkonfessionalnyi dialog kak odin iz vajneişih dlya podderjaniya mira i soglasiya mejdunarodnykh narodami i natsiyami // Problemy sovremennoi nauki i obrazovaniya. - 2016. - №1(43). - S. 36-42.